

Ulug‘Bekning “Ziji Jadidayi Ko‘ragoniy” Asari

Sobirov Jamshidbek¹

Anatatsiya: Ushbu maqolada Mirzo Ulug‘bekning jahonga mashhur asari haqida, hamda uning jahon olimlari tomonidan o‘rganilishi, tatbiq qilinishi va jahon olimlarining asarga baho berili haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “Ulug‘bek ziji”, Oksford, astronom, yulduzlar jadvali, sharqshunos, xronologiya, jadvallar.

Jon Grivs Oksford universitetiga ishga kirgunga qadar yunon, arab va fors xalqlari ilm-fani va madaniyati bilan qiziqib, ko‘pgina Sharq mamlakatlarida, jumladan, Istanbulda bo‘lib, talay qo‘lyozmalarni to‘plagan. Bular ichida “Ulug‘bek ziji”ning xam nusxasi bo‘lgan deb taxmin qilinadi. Jon Grivs “Ulug‘bek ziji”da keltirilgan 98 yulduz haqidagi ma‘lumotlarni va Samarqand rasadxonasida qilingan ishlarning bir qismini o‘z ichiga olgan maqolani tayyorladi. Olimning bu ishi 1648 yilda Bayn-bridj tomonidan nashr qilindi. Oradan ikki yil o‘tgach, to‘rt qismdan iborat “Ulug‘bek ziji” muqaddimasining birinchi qismi xronologiya, geografik jadvallar bilan ikkinchi marta nashr etildi. Xronologiya turli Sharq xalqlari tomonidan qo‘llaniladigan taqvimlar haqida ma‘lumot beradigan bo‘lim edi. Shundan 15 yil o‘tgach, ya‘ni 1665 yili Oksforddagi Bodleyan kutubxonasining xodimi, sharqshunos va tarjimon olim Tomas Xayd (1636 - 1703) 1018 yulduz haqidagi ma‘lumotlar jamlangan “Ulug‘bek ziji”ning to‘la jadvalini lotin va fors tillarida bosmaga tayyorlab, “Ulug‘bek kuzatishlari bo‘yicha qo‘zg‘almas yulduzlarning (astronomik) kenglik va uzunlik jadvallari” degan nom bilan nashr qildirdi. Yulduzlarning bu jadvalining ikkinchi nashri Grigori Sharp tomonidan tayyorlangan T.Xayd asarlari to‘plamining ikkinchi jildida 1767 yili chop etildi. T.Xayd mazkur kitobning so‘zboshisida, “Ulug‘bek ziji”dagi “Qo‘zg‘almas yulduzlarning to‘la jalvali” bo‘limining Angliyada uchratgan uchta forscha qo‘lyozmasini o‘zaro taqqoslaganini ma‘lum qiladi. Ulardan biri Sharq qo‘lyozma va kitoblarini yig‘uvchi ingliz sharqshunos olimi E.Pokonning (1604– 1691) shaxsiy kolleksiyasiga, ikkinchisi Avliyo Jon kollejining kutubxonasiga va uchinchi Savilianing kollejiga tegishli bo‘lib, Oksford universitetining matematika kafedrasida saqlanayotganini aytadi. 1843 yilda Londonda F.Beyli Ulug‘bek jadvalini Ptolemey, Tixo Brage, Galiley va Yan Geveliyarning jadvallari bilan qo‘shib, bosmadan chiqardi. “Ulug‘bek ziji”da keltirilgan jadvallarning J.Grivs va T.Xaydlar tomonidan XVII – XVIII asrlarda nashr qilinishi, Yevropa astronomlari uchun katta voqea bo‘ldi. Chunki bu davrda yuqori aniqlikdagi yulduzlar jadvaliga astronomlarning ehtiyoji juda katta edi. Jadvallarni o‘rganish, ular Samarqand rasadxonasida bevosita kuzatishlar asosida tuzilganligini isbotladi. Jadvallar muallifining ko‘rsatishicha, rasadxonaning geografik kenglamasi 39o 37' 23" ga, uzunlamasi esa 98o 16' ga teng edi. Binobarin, bu Ulug‘bek rasadxonasining geografik o‘rni ekanligidan darak berardi. “Ulug‘bek ziji” so‘zboshisining lotin tiliga tarjimasi, Pyotr I zamonida, 1732 yilda Rossiya tashqi ishlar Kollegiyasiga ishga taklif etilgan yosh nemis olimi G.Ya.Ker tomonidan amalga oshirildi. Kerni “Ziji Ko‘ragoniy”ning so‘zboshisini tarjima qilishga, Pyotr I ning taklifiga ko‘ra, Peterburg Fanlar akademiyasiga 1725 yilda Parij observatoriyasidan ishga kelgan astronom Jozef Nikola Delil undagan edi. 1717 yili Pyotr I Parijda bo‘lib, qirol astronomi Giyom Delil bilan suhbat chog‘ida, Rossiyada navigatsiya ishlari uchun zarur bo‘lgan astronomiya, geografiya va geodeziya bilan bog‘liq amaliy ishlarni yo‘lga qo‘yishga yordam so‘rab, uning ukasi Jozef Delilni taklif etgan edi. J.Delil bu taklifga ko‘nib, kelishdan oldin Rossiyada astronomiyani rivojlantirish bo‘yicha maxsus dastur tayyorlagan edi. U o‘z dasturida: Rossiyada astronomik rasadxona qurish, yirik shaharlarning geografik koordinatalarini aniqlash, shuningdek, dunyo astronomiyasining tarixini yozish kabi ishlarni rejalashtiradi. Bunday katta ishning asosiy qismi Sharq astronomiyasiga tegishli bo‘lishini yaxshi anglagan Delil bunday ishda unga hamkorlik qilish uchun fors va arab tillarini yaxshi o‘rgangan talantli sharqshunos G.Ya.Ker va ko‘pdan buyon Peterburgga kelib yashayotgan gruzin shohi Vaxtang VI (1675–1737) ni taklif etdi. G.Ya.Ker Rossiyaga ishga taklif etilgunga qadar Germaniyada arab xufiya xatlarining “mag‘zini chaqish“ bo‘yicha katta yutuqlarga erishib, ko‘pchilikka tanilgan edi. Vaxtang VI va uning o‘g‘illari Bakar va Vaxushta fors tilini yaxshi bilib, Peterburgga kelgunga qadar o‘z kotibi M.Kavkasidze bilan birga “Ulug‘bekning astronomik jadvallari”ni forschadan gruzin tiliga tarjimasini boshlashgan edi. Keyinchalik bu tarjima J.Delil rahbarligida Peterburg Fanlar akademiyasida nihoyasiga yetkazildi. Rossiyaga ishga kelgan G.Ya.Kerni Delil dastlab geografiya departamentining ishlariga jalb etdi, so‘ngra uni “Ziji Ko‘ragoniy” so‘zboshisining tarjimasi bilan shug‘ullanishga undadi. Kerning “Ulug‘bek ziji” so‘zboshisini forschadan lotinchaga tarjima qilganligi, Peterburg Fanlar akademiyasi arxividan topilgan va 1739 yil 25 iyunda o‘tgan majlis protokolidan ma‘lum bo‘ldi. Xususan, bu majlisda J.Delil “Ulug‘bek astronomik jadvallarining forscha qo‘lyozmasi haqida” degan mavzuda ma‘ruza qilgan. Sobiq Ittifoq Fanlar akademiyasi Leningrad bo‘limi xodimining guvohlik berishicha, nashrga tayyorlangan bu maqola Akademiya arxivining Sankt-Peterburg bo‘limida hozirgacha saqlanadi. Eslatilgan majlisda, shuningdek, G. Ya. Ker ham ma‘ruza qilgan, u haqida majlis bayonnomasi shularni ma‘lum qiladi: “Janob Ker fors tilidan lotin tiliga o‘zi tarjima qilgan “Ulug‘bek jadvallari” ning so‘zboshisi haqida ma‘lumot berdi. Akademiyada o‘z tarjimasi haqida ma‘ruza qilgandan keyin G.Ya. Ker ishni o‘zi bilan olib ketdi”. Sobiq SSSR Fanlar akademiyasida saqlanadigan Delilning arxividan G.Ya. Ker bajargan tarjimaning nusxasini topib bo‘lmadi. Parij observatoriyasi kutubxonasining

¹ Andijon davlat universiteti Tarix fakulteti 3-kurs talabasi

arxivida 1895 yilda G. Bigurdan tomonidan tuzilgan qo'lyozmalarning ro'yxati topilib, unda "V5. 17" shifri ostida "Ulug'bek astronomik jadvallari: fors tilida va tarjimasi (lotin tilida) bilan" degan nom bilan qo'lyozma uchraydi. Bundan xabar topgan leningradlik sharqshunos olimlar bu G.Ya. Kerga tegishli qo'lyozma bo'lib, u Parij observatoriyasining arxiviga J.N.Delil tomonidan topshirilgan bo'lsa kerak deb taxmin qilishadi. Darvoqe, shunday bo'lib chiqdi. 1975 yilda leningradlik sharqshunos olimlarning iltimosiga ko'ra, mazkur qo'lyozmaning mikrofilmi Edinburg universitetining professori E.G.Forbs tomonidan J.Delilning Parijdagi eslatilgan kutubxona arxividan olinib, leningradlik olimlarga yuborildi. Unda Kerning kirish so'zi bilan birga "Ulug'bek ziji"ning ko'chirilgan forscha nusxasi va to'la bo'lmagan lotin hamda fransuz tilidagi tarjimasi qayd qilingan edi. "Ulug'bek ziji"ning forscha nusxasi, Vaxtang VI ga tegishli Gruziya Fanlar akademiyasi qo'lyozmalar institutida 621-son bilan saqlanayotgan "Ulug'bek ziji" ning forscha nusxasi bilan solishtirganda, Ker "Ziji"ning aynan shu nusxasidan ko'chirganligi va so'ngra undan tarjima qilganligi aniqlandi. "Ulug'bek ziji" sobiq Ittifoq xalqlaridan birortasining ham tilida hali chop etilmaganini e'tiborga olib, leningradlik sharqshunos olim N.I.Nevskaya 1979 yilda "Russkiy perevod predisloviya k Zidju Ulugbeka" nomi bilan uni rus tilida chop ettirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B.Ahmedov. Ulug'bek (Esse). T., 1989
2. A.Muhammadjonov. Temur va temuriylar saltanati. Tarixiy ocherk. T., 1996
3. B.Shalotonin. Gorod na beregu Zarafshana. «Kizilkum», 1999
4. F.Qosimov. Temuriylar davrida Buxoro. Buxoro, 1996
5. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T., «Cho'lpon» nashriyoti, 1993
6. T. S. Saidqulov "O'rta Osiyo tarixining tarixshunosligidan lavhalar", Toshkent "O'qituvchi" nashriyoti 1993.